
ÓKOR

„Ásó, kapa, Biblia” – áttekintés a bibliai régészet eredményeiről

James Karl Hoffmeier végzettségét tekintve egyiptológus, jelenleg az Illinois állambeli Deerfieldben működő Trinity International University teológus- és történészprofesszora. Neve akkor vált széles körben ismertté, amikor *Israel in Egypt* (1997) és *Ancient Israel in Sinai* (2005) című kötetei megjelentek az Oxford University Press kiadásában.

Az izléses kivitelű kötet előszavából megtudhatjuk, hogy a szerző tizenhat éves koráig Egyiptomban élt szüleivel, akik elkötelezett keresztény hívők voltak. Innen járták be a Közel-Kelet számos országát, s Hoffmeier még kisgyermekként itt oltódott be az ókori civilizációk és a régészet iránti szenvedéllyel. „Bibliai régészetet” Alfred Hoerthól, egy kis Illinois állambeli *college* professzorától tanult, akinek a bibliai régészetről írt könyve ma is egyik bestseller a témában.¹ Egyebek mellett azt is tőle tanulta meg, hogy a régészeti leletek nem „igazolják”, hanem legfeljebb „megerősítik” a bibliai történeteket. (Erről bővebben lásd a kötet nem túl bő lére eresztett elméleti bevezetőjét: „The Bible, Archaeology and Interpretation”, 22–32. old.). Bár a téma világszerte legelismertebb szakértője William G. Dever (Arizonai Egyetem) tagadja a „bibliai régészet” kifejezés jogosultságát (helyette a „szíro-palesztinai” régészet kifejezést használja), munkássága mégis példaértékű Hoffmeier számára. Dever ugyanis „elutasítja a posztmodern történészek revizionista felfogását, azzal vádolva őket, hogy szelektíven és naiv módon használják fel a régészeti anyagot. A Bibliának – állítja Dever –, a legfontosabb partnernek kell lennie a régészeti adatokkal folytatott dialógusban” (21. old.).

A kötet három fő részre oszlik: az első rész elméleti bevezetője után annak az Ószövetségre történő alkalmazását kapja meg az olvasó (Introduction to Archaeology and its Application to the Old Testament, 11–63. old.); a második rész az izraelita honfoglalással és a királyság korával foglalkozik

1. A. J. Hoerth: *Archaeology and the Old Testament*. Grand Rapids, Mich.: Baker Academic, 1998.

(The Land and Kings of Israel, 65–123. old.); végül a kötetet az „Újszövetség időszakáról” szóló rész zárja (New Testament Times, 125–183. old.).

Hoffmeier ugyan nem dicsekszik vele, de nem is tagadja, hogy tudósként is a bibliai kinyilatkoztatás alapján áll. Így értelemszerűen könyvében először a teremtéstörténettel foglalkozik. Megállapítja, hogy a mezopotámiai és egyiptomi teremtésmítoszok (az *Enúma elis*, valamint az ún. memphiszi teológia) nem forrásai voltak a mózesi történetnek, hanem épp ellenkezőleg: a bibliai elbeszélés rendre-sorra cáfolja a mítoszok megállapításait (33–34. old.). Az Édenkerttel kapcsolatban elutasítja azt az elképzelést, hogy a Biblia lejegyzői a *Gilgames-eposz*ból merítették volna az első emberpár történetét: a mezopotámiai és a héber irodalomban kétséggkívül fellelhető párhuzamok inkább „közös emlékezetre utalnak” (35. old.). Ugyanezt állítja az özönvíz-mítoszokról is (35–38. old.). Az özönvíz előtt élt nemzedékek „matuzsálemi” életkorainak szintén megvannak a párhuzamai a mezopotámiai és egyiptomi irodalomban, ráadásul ezekben is egyre csökkenő életkorokat találunk. Az első „történeti” megállapítást Ábrahámmal kapcsolatban olvassuk: Hoffmeier szerint a sémi neveket viselő család az „amurrú migrációval” vándorolhatott Urból Harránba (40. old.). A pátriárkák *korával* (nagy vonalakban Kr. e. 2000–1500) kapcsolatban számos régészeti felfedezés történt a XX. században, amely ha nem is „igazolja” a bibliai elbeszéléseket, de megerősíti azok történetiségét. Az egyiptomi és mezopotámiai forrásokból a szerző kiemeli a személyneveket, a szerződéseket, valamint a házasság és gyermeknevelés kérdéskörét. A nomádok (helyesebben: félnomádok)² Egyiptomba költözésével kapcsolatban a Szinuhetörténetet és a jól ismert Beni Haszán-i sírrajzokat (Kr. e. 1862) hozza fel példának. A Kr. e. II. évezred forrásaiból eddig kb. 6000 nyugati-sémi személynév került elő, ami az összes ebből az időszakból származó név több mint fele. Bár bibliai személyeket egyelőre nem tudunk azonosítani bennük, a pátriárkák teljes névanyaga előfordul. (*Benjámin* Máriaiban például törzsi

2. A pátriárkák történeteiben inkább a félnomád életmód jelenik meg. Erre az életmódra az jellemző, hogy a vándorló törzsek a városok közelében időlegesen letelepsznek, és azokkal kereskednek. Kanaánban ennek régészeti bizonyítékait egyebek mellett Givat Shareben találták meg, amely kb. egy tucat egyszerű házból álló település volt kb. egy kilométerre délkeletre a középső-bronzkori (MB, Kr. e. XVIII. század) megerősített Bét-Semestől. A házak egyszerűek, a kerámia homogén és egyforma a bét-semesivel. Később a falut elhagyták. A Negevben, Bir Resisimben egy EB IV települést tárt fel William G. Dever. Egy kb. 75 főből álló csoport időleges szálláshelye volt, akik állattenyésztéssel és némi kereskedelemmel foglalkozhattak. Hebronból előkerült egy Kr. e. XVIII. századi akkád ékírásos tábla, amely kecskék és juhok nyilvántartását tartalmazza, feltehetően ennek is köze lehet a város környékén élő félnomádokhoz (M. Anbar and N. Na'aman: An Account Tablet of Sheep from Ancient Hebron, *Tel Aviv* 13–14 (1986–87), 3–12).

névként került elő.) A József-elbeszélésben is számos történeti vonatkozás megerősíthető a kortárs (Kr. e. 1800–1600 közötti) dokumentumok alapján: az egyiptomi rabszolgaság, bizonyos személynevek, az álommagyarázás; de kiderül, hogy még József 110 éves életkora is egyiptomi utalás: több mint harminc forrásszöveg említi, hogy az „igazak” ebben az életkorban költöznek el az árnyékvilágból. Hoffmeier megerősíti azt az elméletet, hogy a József felemelkedése és a zsidók megszorodása a hükszósok uralom (kb. Kr. e. 1650–1525) időszakára tehető. Az is egybevág a történeti forrásokkal, hogy a hükszósok — mint ázsiai eredetű idegen uralkodók — kiűzése után a velük legalábbis nyelvileg rokon zsidók helyzete is rosszabbodott Egyiptomban. Számos adat van arra, hogy az újbirodalom időszakában kényszermunkások tömegeit alkalmazták az építkezéseken. III. Thotmesz (Kr. e. 1479–1425) fáraó vezírjének, Rekhmirének sírjában olyan ábrázolásokat találtak, amelyeken ázsiai rabszolgák téglavetéssel foglalatoskodnak. A Bibliában említett Pithom és Ramszesz (2Móz 1:11) azonosítása a XIX. század óta izgatja a tudósokat. Eddig az előbbit Tell el-Retabehhel, az utóbbit Tell el-Maskhutával azonosították. Pierre Montet azonban 1928-ban az északkeleti Deltában San el-Hagar mellett kiásta az egyiptomiul Djanak (héberül Cóánnak, görögül Tanisznak) nevezett várost, amellyel a Zsolt 78:12 azonosítja Ramszeszt. Néhány évtizede azonban ezt az azonosítást is újabb kihívás érte: 20 km-re délre Qantir-ban kerültek elő Pi-Ramszesz romjai, köztük egy 500 férőhelyes hatalmas istálló. Mózes történetével kapcsolatban is újdonságokkal szolgál Hoffmeier: a 80-as években Saqqarától délre fedezték fel egy *Aper-él* nevű hivatalnok sírját, aki „a *kap* gyermeke” volt. Az újbirodalom korában a *kap* egyfajta királyi nevelőintézet volt, ahol — Mózeshez hasonlóan — úgy tűnik más sémiták is nevelkedhettek, *Aper-él* ugyanis neve alapján biztosan az volt (53. old.). A különböző bibliafordításokban általában csak Vörös-tengerként fordított héber *Jám szúf* értelmezését ő is az egyiptomi *pa-tjufy* (sás-tenger) kifejezésre vezeti vissza, de a zsidók átkelésének pontos helyét nem tudja megadni, mivel a történetben szereplő Migdól holléte nem ismert (54–57. old.). A Sínai-hegy lokalizálása is izgalmas kérdés. Hoffmeier bibliai alapon elutasítja mind az Emmanuel Anati által képviselt Har Karkom (Negev, Izrael), mind a Bob Cornuke által proponált Dzsebel al-Lóz (Szaúd-Arábia) megoldást, és a IV. század óta a törvényadás helyének tartott Dzsebel Musza (Sínai-fsz., Egyiptom) mellett teszi le voksát (58–60. old.). Ezután a Mózesrel kötött szövetség alapelemeit hasonlítja össze a közel-keleti szerződésszövegekkel, megállapítva, hogy az előbbi mindenben megfelel a II. évezredi jogszokásoknak.

A második részben az izraelita törzsek honfoglalásától a Második Templom újjáépítéséig tartó időszakot foglalja össze. Az események sűrű szövetéből jó érzékkel emeli ki a csomópontokat. Kanaán elfoglalása a Biblia szerint nem egyetlen nagy rohammal történt, hanem legalább három fázisban (65. old.), ami összesen mintegy 400 évig tartott. A „hiányzó késő bronzkor” (missing LB), illetve a Kr. e. XIII. századra datálható pusztulási rétegek hiánya azokban a kanaáni városokban, amelyeket *Józsué könyve* szerint az izraeliták meghódítottak, vezetett el az Albright–Wright-féle késői exodus elmélethez (Kr. e. 1270 k., honfoglalás: Kr. e. 1230 k.). A 80-as években azonban ezt a teóriát is félretették: a „hódítás” helyett a békés infiltrációt helyezve előtérbe (67. old.). Hoffmeier azonban helyesen ismeri fel, hogy ezek az elméletek nem a Biblia állításaival, hanem prekoncepciókkal vitatkoznak. A bibliai textus „közeli olvasatából” ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Józsué mindössze három várost égetett fel: délen Jerikót és Ait, északon pedig Hacórt. (Ezeknek régészeti feltárásról ld. 69–71. old.) Ráadásul Józsué halálakor a tizenkettőből még hét és fél törzsnek nem volt meg a szállásterülete: ezeket a bírák idejében kellett elfoglalniuk. A 12 törzs településterületei nagyjából az első király, Saul halála idejében kerültek csak az izraeliták fennhatósága alá. Külön kiemeli Sikemet (Tell Balata), amelyben Ernst Sellin 1926-ban tárt fel egy erőtemplomot, ami előtt ott állt a Józsué által felállított „bizonyosság köve” (*maccéba*, Józs 24:27). Nagy kár, hogy a „Tejjel és mézzel folyó föld” szövegdobozban (72–73. old.) nem említette a 2007-ben Tel Rehovban feltárt méhkaptárakat.³ A betelepülő izraeliták kisméretű, kerítetlen falvakban laktak, tipikus lakóhelyük az ún.

3. Mivel az ókori méhészetre utaló régészeti leletek eddig csak a hellenisztikus korból kerültek elő, és a most felfedezett kaptárak korát a szakértők — a bennük talált szerves anyagok C14-es (szénizotópos) vizsgálata alapján — az egységes királyság korára, a Kr. e. X. század végére, IX. század elejére tették, igazi régészeti szenzációról beszélhetünk! A Tel Rehov-i méhészetben eddig három sorban elrendezett közel harminc jó állapotban lévő kaptár került elő, míg az adott területen a teljes számukat százra teszik. A 80 cm magas és 40 cm átmérőjű kaptárakat agyaggal tapasztott szalmából készítették. Egy-egy kaptárban három lép lehetett. A helyszínt felkereső méhész-szakemberek szerint a Tel Rehov helyén álló ókori településen évente összesen mintegy 500 kg mézet állíthattak elő. A helyszínen kultikus tárgyakat, például mezitelen istennő-szobrokkal ellátott négyzarvú oltárokat is találtak, ami a bálványimádó kanaánita kultuszok továbbélésére utal a Bét-Seántól délre fekvő városban. A helyszínen egy „*Nimsinek*” felirattal ellátott korsófület is találtak. Ez a név Jéhu nagyapjává volt, és a területen másutt is előfordult már régészeti leleteken. Elképzelhető tehát, hogy Jéhu családja a Bét-Seán-völgyből származhatott. A kutatók többsége mindaddig úgy vélte, hogy a héber Bibliában több mint félszázszor előforduló *méz* a datolyából és fügeből kinyerhető mézre vonatkozik. A mostani felfedezés arra látszik utalni, hogy a lépeszméz előállítás a honfoglalás után is tovább folytatódott Izrael földjén. (A. Mazar—N. Panitz-Cohen: It is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov. *NEA* 70 (2007) 202–219.)

„négyoszobás ház” vagy „pilléres ház” volt (75–76. old.). Israel Finkelstein kutatásai alapján biztosan kijelenthetjük, hogy ezekben a falvakban nem fogyasztottak sertéshúst. A „Bírák, próféták és királyok” fejezetben először bemutatja a kanaánita kultuszokat, az izraeliták literalizációját, egyebek mellett a Tel Zayitban 2005-ben talált Kr. e. X. századi ábécédáriumra hivatkozva. A filiszteusokkal kapcsolatban inkább csak a bibliai kijelentéseket foglalja össze, és csak érintőlegesen hivatkozik – az egyébként igen izgalmas és szerteágazó – régészeti kutatásokra (81–82. old.). Az egységes királyság kora Saullal kezdődött, akinek városát, Gibeát utoljára 1964-ben kutatták, ám az itt talált rétegek igazolták a bibliai eseménytörténetet (a hely csak Kr. e. 1200–1025 között volt lakott). Dávid és Góliát történetében nemcsak az egyiptomi, közel-keleti és homéroszi párhuzamokra hivatkozik, hanem arra az osztrakonra is, amire Góliát nevét karcolták rá (Gát, Tell es-Safi) (84–85. old.). A hetedik fejezet Dávid és Salamon uralkodásáról szól. Hoffmeier mindjárt az elején szétzúzza a minimalisták érvelését (akik tagadják mindkét személy történetiségét) két epigráfiai lelettel: az 1993-ban talált Tel Dan-i felirattal és az 1868-ban előkerült Mésa-sztélével, amelynek friss olvasatát 1994-ben tette közzé André Lemaire: ezen mind a „Jahve oltára”, mind a „Dávid háza” kifejezés szerepelt (87–88. old.). Dávid birodalmáról szólva érthető, ha a szerző a Dávid városában (Jeruzsálem déli részén) folyó ásátásokat állította középpontba (89–91. old.). Az Eilat Mazar ásátásvezető régészprofesszor által 2005-ben felfedezett és „large stone structure”-nek nevezett épületmaradványról ugyan explicite nem jelenti ki, hogy az Dávid király palotája volt, de a sokat vitatott héber *milló* kifejezést „feltöltés”-nek fordítja, és azt az 1920-ban Macalister által feltárt „stepped stucture”-rel azonosítja, amely szerinte vagy a kanaánita erőd, vagy a későbbi palota támfala lehetett.⁴ Dávid birodalmának kiterjedését a Biblia alapján foglalja össze, de ennek régészeti vonatkozásairól nem ejt szót (92. old.). Érdekes az az érvelés, hogy Salamon apósa Sziamun, a XXI. dinasztia Taniszban uralkodó fáraója lehetett (Kr. e. 979–960), aki az Égei-térségben, vagy a filiszteusok ellen – valószínűleg Salamon szövetségeseiként – vívott háborút. Az építkezések közül kiemeli Gezert, Megiddót és Hacórt, ahol mind a „hatkamrás kapuk” (six-chamber-gates), mind a hatalmas lóistállók bizonyítják az építkezések volumenét, nem elhallgatva, hogy az utóbbiak tényleges funkciójáról viták folynak a régészek között. Salamon legjelen-

4. Eilat Mazar: *The Palace of King David: Excavations at the Summit of the City of David — Preliminary Report of Seasons 2005–2007*. Jerusalem — New York: Shoham Academic Research and Publication, 2009. A kötet kritikáját lásd a folyóirat jelen számában, a bibliairegeszet.blog.hu oldalon.

tősebb építkezése azonban a jeruzsálemi Templom volt, amelynek legközelebbi építészeti párhuzamai Szíriában (Tayinat, Ain Dara) kerültek elő. Hoffmeier röviden összefoglalja a Templom lokalizációjával kapcsolatos elméleteket, de csak egyetlen régészeti tárgyra: az elefántcsont pálcadiszre hivatozik, amelynek hitelességét néhány éve megkérdőjelezték.⁵

A két királyság: Izrael és Júda történetét ökonomikusan dolgozza fel Hoffmeier (99–114. old.). A királyság kettészakadásának külpolitikai hátterét is megismerhetjük: az egyiptomi XXI. dinasztiát líbiai uzurpátorok követték, akik közül az első Sosenk (héberül Sisák) fáraó volt. Ő adott menedéket Jeroboámnak, Salamon egykori hivatalnokának, aki az északi törzsek felett szerezte meg az uralmat. A szerző joggal hangsúlyozza, hogy az Északi Királyság (Izrael) természetes adottságait tekintve sokkal jobb helyzetben volt, mint a déli országrész: Júdea. Jeroboám azonban új kultuszt vezetett be: a kanaáni bikaisten tiszteletét (amelynek egy kisméretű ezüst példánya Askelónban került elő); ennek oltárát Dánban (Tell el-Kadi) már a 70-es években megtalálták. Néhány év múlva Sosenk/Sisák fáraó támadást intézett Júda és Izrael ellen. Ezt a hadjáratot nemcsak a Bibliából, hanem a fáraó karnaki templomának feliratából is ismerjük, bár érdekes módon a júdeai helyszínek közül épp a legfontosabb: Jeruzsálem nem szerepel rajta (107. old.). A Biblia ezzel szemben az északi országrész elleni támadásról hallgat, amit egyébként a régészeti feltárások Megiddó, Sikem, Gezer és Taanakh esetében megerősítettek. Omri házának uralkodása valóban a legfontosabb esemény volt Izrael hanyatott történelmében (101–103. old.), olyannyira, hogy még évtizedekkel Omri halála után is „Omri házaként” emlegetik az asszír feliratok az északi királyság uralkodóit. Ha negatív értelemben is, de kétségkívül Áháb volt Izrael legjelentősebb uralkodója. Az általa épített „elefántcsont házak” (Ám 6:1) díszait Samária ásatásain is megtalálták. Bár a qarqari csatát nem említi a Biblia, III. Sulmánu-asarídu (Salmanészer) erről fennmaradt felirata arról tudósít, hogy Áháb 10000 gyalogossal és 2000 harci szekérrel a kor egyik legjelentősebb hatalma volt a térségben. Uralma idején Izrael Moábot is elfoglalta — de Áháb halála után Mésa fellázadt ellene, és újra kikiáltotta függetlenségét (2Kir 3:4–27). Az Omridákat puccsal megbuktató Jéhu az egyetlen király, aki asszír ábrázoláson szerepel: III. Sulmánu-asarídu Nimrudban talált sztéléjén (az ún. fekete obeliszken) látható, amint arccal a földre veti magát az asszír király előtt.⁶

5. Erről bővebben lásd: Kőszeghy Miklós: *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából.* (Kréne 2.) Budapest: Új Mandátum, 2003. 139–142.

6. Legutóbb magyarul lásd Erdős G.: *A Fekete obeliszek. Ókor* 8:2 (2009) 93–97. (Rövid bevezetés és új fordítás, bibliográfia nélkül.)

Az izraelita királyokról egyébként számos asszír felirat tesz említést, és pecsétek is fennmaradtak tőlük. Az északi országrész történetének II. Sarrukín (Szargon) ostroma vetett véget. Felirata szerint 27290 hadifoglyot vitt magával, és letelepítette őket országa távoli részein. Egyeseket kényszermunkatáborokban, másokat építkezéseken dogoztattak, de az izraeli hadifoglyok egy kisebbik (nyilván előkelő származású, műveltebb) rétege az asszír dokumentumok tanúsága szerint vezető civil és katonai pozíciókba is került.

A kettészakadás után a déli királyság első uralkodója Roboám volt (107–114. old.). Hoffmeier Sisák hadjáratával kapcsolatban itt említi meg, hogy az *Elveszett frigytláda fosztogatói* című hollywoodi film szerint a fáraó magával vitte a frigytládát a Templomból. A szerző azonban azon a véleményen van, hogy a Szövetség Ládája egészen Jeruzsálem Kr. e. 586-os elfoglalásáig a Templomban maradt.⁷ Egy érdekes magyarázattal is szolgál arra vonatkozólag, hová tűnhetett a Templom aránya. Sisák utódja I. Oszorkon fáraó volt, akinek fővárosából, Bubasztiszból előkerült egy hieroglif felirat, amely szerint a fáraó mai mértékben számolva 383 tonna súlyú aranyat és ezüstöt ajándékozott Egyiptom isteneinek (107. old.). Ez a hatalmas kincs minden bizonnyal a zsidók kifosztásából származott. A déli királyok közül kiemeli Ezékiást (Kr. e. 715–686), akivel kapcsolatban négy régészeti emléket sorol fel: az Ezékiás-csatornát, amelynek feliratát is felfedezték a XIX. században; az általa épített jeruzsálemi városfalat, amit 1967-ben tártak fel az Óváros Zsidó negyedében; a júdeaszerte előkerült kb. 1200 db LMLK ('a királynak') pecsétlővel ellátott tárolóedényt; valamint a Jeruzsálem déli részén, Ramat Rahelben néhány éve felfedezett palotát, amelyben szintén rengeteg pecsételt kerámia került elő. Szin-ahhé-eriba évkönyveiben is hosszasan foglalkozik Júdea elleni hadjáratával – ennek adatai is a Bibliát igazolják: Jeruzsálemet ugyanis nem sikerült elfoglalnia. Az asszír birodalom hanyatlásával a következő jelentős júdeai uralkodó, Jósiasz szabad lett arra, hogy vallási reformokat vezessen be, egyebek mellett a rendkívül elterjedt *Asera*-kultusz visszaszorítására. 1979-ben Jeruzsálemben, a temetőhelyül használt Ketef Hinnomban két kis ezüstlemez került elő, mely az Ároni áldást tartalmazta (4Móz 6:22–26). Ez is bizonyítja, hogy a monoteista Jahve-kultusz nem veszett ki teljesen Júdeából. Közben Asszíria helyébe felemelkedett az Újbabilóni Birodalom, amely kemény adót vetett ki Júdeára. E zűrzavaros időszak – amelyről a Biblia mellett a babilóni krónikák is részletesen vallanak – legismertebb bibliai szereplője Jeremiás volt. A próféta könyvének számos alakja – köztük saját írnoke, Bárúk – szerepel

7. Hoffmeier nem említi, de a Bibliában az utolsó adat a frigytládáról Jósiasz idejéből származik (2Krn 35:3).

azokon a pecsétlőkön, amelyeket a 60-as években Jeruzsálemben, Dávid városában találtak meg. A Kr. e. 587/86-os ostrom előtti napokról pedig a Lákisban talált 21 db cseréplevél vall drámai módon.⁸ Jeruzsálem pusztító ostromának nyomait – köztük nyílhegyeket, elégett házak maradványai – a régészek is megtalálták. A Babilóniába fogságba hurcolt zsidók sorsáról is vallanak a régészeti emlékek (115–123. old.) – kár, hogy a szerző egyet sem említ közülük.⁹ Ugyancsak nem kapunk áttekintést a három *alija* és a perzsa kor régészeti leleteiről, ami a kötet kétségkívül nagy hiányossága (121–123. old.).¹⁰

A kötet hamadik része a hellenisztikus kor futó áttekintésével kezdődik, majd a szerző rögvest áttér a három fő zsidó vallási irányzat (szaduceusok, farizeusok, esszénusok) rövid ismeretetésére és a qumráni tekercsek tárgyalására. Ez azért zavaró némiképp, mert a három zsidó felekezet tárgyalása aligha képzelhető el a hellenizációs törekvések, a Makkabi-felkelés, és a Hasmóneus dinasztia történetének – legalább vázlatos – ismertetése nélkül. Márpedig Qumrán után egy gyors ugrással máris Heródesnél terem a szerző, de ezen a témán belül is csak a heródesi Templom leírását kapjuk meg (130–135. old.), valamint egy szövegdobozban Heródes erődjéről esik szó (pontosabban csak kettőről: a Heródionról és Maszadáról, az előbbinél természetesen megemlítve az uralkodó 2007-ben felfedezett mauzóleumát). A heródesi Templom régészeti leletei közül kiemeli az elválasztó korlát feliratát, a Wilson-ívet, a kürtölés helyét jelző feliratot, valamint a déli Hulda-kapuk maradványait. Heródes legnagyobb építészeti vállalkozására, Caesareára mindössze fél oldal jutott (135–136. old.). Jézus születéstörténetei közül hosszasan időzik a különféle keresztény zarándokhelyek ismertetésénél; Szepphóriisszal kapcsolatban egy idegenvezetőktől gyakran hallható legendát is megemlít, miszerint József és Jézus ennek építkezésén dolgoztak volna ácsként; Keresztelő Jánossal kapcsolatban pedig csak a Simon Gibson által felfedezett „keresztelőbarlangot” említi meg, amelyet a szaktudományban senki sem fogad el hiteles teóriának (141. old.). Jézus szolgálatát tárgyalva Bétszaidát és Kapernaumot emeli ki; Jézus tanításairól szólva pedig a Templom ormát, a Betesda-medencét, a Siloám tavát, a kő-

8. Ezek egy részének fordítását és kommentárját l. Kőszeghy *i. m.* 50–70.

9. Ezekről magyar nyelven l.: Komoróczy G.: A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben, in: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest: Századvég, 1992. 230–304.

10. A korszak legújabb szakirodalmából: E. M. Yamauchi: *Persia and the Bible*. Grand Rapids, Mich.: Eerdmans, 1990; O. Lipschits–M. Oeming (szerk.): *Judah and the Judeans in the Persian Period*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 2006; J. L. Berquist (szerk.): *Approaching Yehud: New Approaches to the Study of the Persian Period*. Leiden: Brill, 2008.

ből faragott vizes edényeket, a borostömlőket, a malomköveket, és a mécseseket tárgyalja – leginkább egy bibliai enciklopédia szócikkeire emlékeztető módon. Jézus halálával és eltemetésével kapcsolatban kiemeli Kajafás csontládikáját, Kathros főpap házát (Burnt House), Pontius Pilatus feliratát, Heródes palotájának kérdését (praetorium), az 1941-ben Kidronban felfedezett kúrenéi Simon-sírhelyet, majd foglalkozik a Golgota azonosításának kérdéseivel. Mielőtt Jézus temetésének helyével összefüggő elméleteket ismertetné, röviden áttekinti a zsidó osszáríum-temetkezések szokását, és persze kitér a Turini lepelre is (163. old.). Pál apostol missziós szolgálatát is csak bizonyos városokon keresztül ismerhetjük meg (Caesarea, Szalamisz és Paphosz [Ciprus], Athén, Korinthosz, Epheszosz, Róma). Sajnálatos módon itt is előkerülnek az idegenvezetők meséi: megtudjuk, hogy Rómában – amelyre mindössze egy oldal jut (!) – Pált a *Forum Romanum* melletti Mamertinus-börtönben tartották fogva egészen kivégzéséig (181. old.), holott maga az *Apostolok cselekedetei* állítja, hogy Pál eleinte nem is volt börtönben: „Maradt pedig Pál két egész esztendeig az ő tulajdon bérelt szállásán, és mindazokat befogadta, kik őhöz mentek. Prédikálván az Istennek országát és tanítván az úr Jézus Krisztus felől való dolgokat teljes bátorsággal, minden tiltás nélkül” (Csel 28:30–31); Pál legutolsó leveleiben pedig a testőrség laktanyáját (*praetorium*) adja meg tartózkodási helyéül.

Zavaró, hogy a szövegboxok (keretes szövegek) nem mindig töltik ki az oldalt, így csúnya nagy üres felületek maradnak ezeken a helyeken. Holott bőven lehetett volna még mit mondani a választott témákról (pl. 133, 163. old.). Az irodalmi hivatkozások (186–187. old.) sajnos mindenféle tematikus vagy kronologikus elrendezés nélkül kerültek a kötetbe. Igazán hasznos és olvasóbarát megoldás lett volna egy kicsit hosszabb, annotált bibliográfia elhelyezése a műben. Hoffmeier munkájának egyik legnagyobb hiányossága, hogy az illusztrációk kisméretűek, kevés van belőlük és többnyire nem is közvetlenül a témához kapcsolódnak. Ez azonban korántsem a szerző hiábája, sőt még csak nem is a Lion Hudson kiadóé, hiszen aki valamenynyire jártas a *copyrightok* szövevényes világában, az tudja, hogy sokszor könnyebb megtalálni egy világraszóló régészeti leletet, mint megszerezni az azt ábrázoló képek publikációs jogát.

James K. Hoffmeier: *The Archaeology of the Bible*. Oxford: Lion Hudson, 2008. 192 old.

Grüll Tibor